

AB TEMEL HAKLAR ŞARTININ AB HUKUKU İLE İLİŞKİSİ

(*EU Charter of Fundamental Rights Relation to EU Law*)

Prof. Dr. Ayşe Füsun ARSAVA¹

ÖZ

2009'da primer hukuk 2009'da primer hukuk olarak bağlayıcılık kazanan AB Temel Haklar Şartı, AB Divanı içtihatında artan şekilde rol oynamaktadır. Temel Haklar Şartına AB Divanının yapmış olduğu atıf her sene daha çok artmaktadır. Temel Haklar Şartı sadece düzenlediği münferit haklar bakımından değil, genel hükümleri itibariyle de çok sayıda hukuki soruna yol açmaktadır. Bu sorunlardan birini oluşturan Temel Haklar Şartının Birlik hukukunun diğer hükümleriyle, ulusal hukukla ve uluslararası hukukla ilişkisi makalede ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: AB Temel Hakları, AB Temel Haklar Şartı, paralel yetkiler, ulusal temel haklar, AB Adalet Divanının yargı denetimi

ABSTRACT

EU Charter of Fundamental Rights that has been binding as primary law in 2009 increasingly plays a part in case law of Court of Justice of European Union. Court of Justice of European Union reference to Charter of Fundamental Rights on the increase every year. Charter of Fundamental Rights makes question of law not only in terms of private rights but also general provisions. This article deals with relationship between Charter of Fundamental Rights and other provisions of Union law, national law and international law as one of the problems.

Keywords: EU Fundamental Rights, EU Charter of Fundamental Rights, parallel competences, national fundamental rights, judicial control of Court of Justice of EU

I. TEMEL HAKLAR ŞARTININ PRİMER HUKUK KARAKTERİ

Birlik hukuku primer hukuk ve sekonder hukuk olarak ele alınmaktadır. Primer hukuk anlaşmalardan oluşmakta ve Birliğin bir tür anayasa

¹ Atılım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi, mahmutarsava@hotmail.com

hukukunu oluşturmaktadır². Sekunder hukuk primer hukukta öngörülen yetki dayanakları ışığında ihdas edilen hukuktur. Sekunder hukukta öngörülen yetki dayanakları ışığında ihdas edilen hukuk ise üçüncül hukuk olarak ifade edilmektedir³.

Temel Haklar Şartında yer alan temel haklar AB anlaşmasının 6.madde, 1.fıkra hükümlerine göre anlaşmalarla aynı hiyerarşiye sahip olmaları nedeniyle primer hukuk olarak kategorize edilmektedir⁴. Temel hakların anlaşmalara entegre edilmemiş olması Temel Haklar Şartının doğurduğu hukuki etki üzerinde olumsuz sonuçlar doğurmamaktadır. Temel Haklar Şartı AB hukukunun hiyerarşik bölümünü oluşturmaktadır. Temel Haklar “Şartı” ifadesinin de yanlış yorumlanmaması gerekmektedir. Temel Haklar Şartı anlaşmalarla aynı hiyerarşiye ve hukuki etkiye sahiptir. Temel Haklar Şartı AB Divanı için genel hukuk prensipleri üzerinden oluşan ve primer hukukun parçası olarak kabul edilen temel haklarla aynı hukuki geçerliliğe sahiptir⁵.

A. Diğer Primer Hukuk Normları ve Temel Haklar Şartı İlişkisi

Temel Haklar Şartı ve diğer primer hukuk normları, AB anlaşmasının 6.madde, 1.fıkrasına göre eşit hiyerarşiye sahiptir. Primer hukukun muayyen hükümlerine hiyerarşik bir üstünlük verilmesi 6.madde hükmüne aykırılık oluşturur. Aynı şekilde bir uyuşmazlık durumunda temel haklara genel bir öncelik verilmesi de 6.maddeye uygun düşmez⁶. Prensip olarak kabul edilen eşit hiyerarşi muvacehesinde dominant nitelik verilen temel hak normları ile temel haklara uygun yorumlanması söz konusu olan diğer primer hukuk normları arasında doğan uyuşmazlık durumlarında öncelikle primer hukukun diğer normlarının sınırlanmasının mümkün olup olmadığının açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Eğer bu olanak varsa ilgili durumda söz konusu temel hakkın da sınırlanması mümkündür. Dengeli ve uyumlu yorum yapılarak hem temel hakkın, hem diğer primer hukuk normunun olabildiğince (optimal) geçerliliğinin korunmasına çalışılacaktır. Primer hukukun diğer normunun sınırlanması mümkün değilse ve bu çerçevede ilgili temel hak sınırlanabildiği takdirde, primer hukukun diğer normu öncelikli olarak geçerli olacaktır. Şüphesiz primer hukukun diğer normunun yorumunda temel hakka esas olan değer yargısı dikkate alınacaktır. Temel hakkın içerik itibarıyla sınırlamaya izin

2 krş.: EuGH, Rs. C-402/05 (Kadı), Slg.2008, I-6351, Rn. 281

3 Rudolf Streinz, *Europarecht*, 9.Aufl. 2012, Rn.560

4 Frank Schorkopf, bkzn.: Eberhard Grabitz/ Meinhard Hilf/ Martin Nettesheim (Hrsg.), *Das Recht der Europäischen Union*, Stand: April 2012, Art.6 EUV, Rn.28

5 Eckhard Pache, *Begriff, Geltungsgrund und Rang der Grundrechte*, bkzn.: Sebastian Haselhaus/ Carsten Nowak (Hrsg.), *Handbuch der Europäischen Grundrechte*, 2006, §4, Rn.120

6 bkzn.: Hans Werner Rengeling/Peter Szczekealla, *Grundrechte in der EU*, 2004, §3, Rn.255

vermediği durumlarda, çatışma durumunda olan primer hukuk normu dar yorum muvacehesinde uygulanma olasılığına sahip olmayacaktır.

Uluslararası hukuk bağlamında doğan uyuşmazlıklar için isabetli bir şekilde AB Adalet Divanının tespit ettiği üzere temel hakların öngörüldüğü durumlarda Birlik hukuk düzeninin vazgeçilmez unsurları söz konusudur⁷. Temel hakların primer hukukla çatışmasının en önemli örnekleri AB'nin çalışma usullerine ilişkin anlaşmada iç pazar alanında öngörülen temel haklar bakımından ortaya çıkmakla beraber, iç pazar dışındaki diğer alanlarda öngörülen temel özgürlükler bakımından da ortaya çıkmaktadır⁸. Bu çerçevede gerek temel haklar, gerekse diğer primer hukuk normlarında düzenlenen temel özgürlükler için sınırlama olanağı bulunmaktadır. Temel hakların temel özgürlükleri sınırlaması söz konusu olmadığı gibi, temel özgürlüklerin de temel hakları sınırlaması mümkündür. Adalet Divanı bu paralelde Schmidberger davasında malların dolaşım özgürlüğünün düşünce ve toplantı hakkına istinaden sınırlandırılmasını haklı bulmuştur⁹. Divan aynı şekilde Laval davasında Temel Haklar Şartının 28.maddesinde öngörülen örgütlenme hakkının yerleşme özgürlüğü ile sınırlandırılmasını kabul etmiştir¹⁰. Temel hakların temel özgürlükleri, temel özgürlüklerin temel hakları sınırladığı örnekler yanısıra, temel hakların, temel özgürlüklerin sınırlandırılması bağlamında temel hakların güçlendirildiği örnekler de vardır. Örneğin Carpenter davasında hizmet edimi özgürlüğünün sınırlandırılmasının aile yaşamına saygı (temel hak) hakkına uygunluğu incelenmiştir¹¹.

B. Paralel Haklar ve AB Organlarının Yetkileri

İki alanda primer hukuk normlarına yorum yoluyla öncelik tanınmaktadır. Söz konusu durum öncelikle Temel Haklar Şartlarında düzenlenen haklara paralel olarak AB anlaşmasında ve AB'nin çalışma usulleri hakkındaki anlaşmada sübjektif hakların düzenlemesi bağlamında ortaya çıkmaktadır. Paralel haklardan söz edilen böyle bir durumda Temel Haklar Şartının 52.madde, 2.fıkrası muvacehesinde primer hukukta öngörülen koşullar ve sınırlar Şart çerçevesinde de dikkate alınacaktır. Bu ifadeler AB'nin çalışma usulleri hakkındaki anlaşmanın 20.madde, 2.fıkra, 2.cümlesinden istihraç edildiği üzere anlaşmaların ve temel hakların

7 Krş.: EuGH, Rs. C-402/05 (Kadı), Slg.2008, I-6513, Rn.303 vd.; EuG, Rs. T-85/09 (Kadı), Slg.2010, II-5177, Rn.119

8 Vassilios Skouris, *Das Verhältnis von Grundfreiheiten und Grundrechten im europäischen Gemeinschaftsrecht*, **DÖV 2006**, s.89 vd.

9 bkz.: EuGH, Rs. C-112/00 (Schmidberger), Slg.2003, I-5659, Rn.74

10 bkz.: Rs.C -34/05 (Laval), Slg.2007, I-11767, Rn.94 vd.; EuGH, Rs. C-36/02 (Omega), Slg.2004, I-9609, m.35 vd.

11 bkz.: EuGH, Rs. C-60/00 (Carpenter), Slg.2002, I-6279, Rn.40; EuGH, Rs. C-368/95 (Familiapres), Slg.1997, I-3689, Rn.24

uyumlu kılınması amacına matuf sorumluluğu dile getirmektedir. Somut olarak bunun anlamı anlaşma düzenlemelerinin Şart çerçevesinde dikkate alınmasıdır. Temel Haklar Şartının 52.madde, 2.fıkrasında öngörülen düzenleme keşişme alanlarında Şartın anlaşmaya uygun olarak yorumlanmasına matuftur. Bununla beraber anlaşma hükümlerinin özel hükümler olarak addedilerek keşişen alanlarda Şart hükümlerinin devre dışı bırakılması söz konusu değildir. Böyle bir durum bir dizi Şart hükmünün tamamen hükümsüz olmasına yol açar ve Temel Haklar Şartının 52.madde, 2.fıkrasında öngörülen Şart ve anlaşmalar arasında çatışmayı önleme amacına ters düşer¹².

C. Paralel Yetkiler

AB anlaşmasının 6.madde, 1.fıkrası ve Temel Haklar Şartının 51.madde, 2.fıkrası yetkilere ilişkin olarak anlaşmalarda öngörülen düzenlemelerin hiçbir şekilde değiştirilmeyeceğini dile getirmektedir¹³. Bu durum öncelikle Birliğin yetkilerini sınırlayan primer hukuk normları bakımından geçerlidir. Yetki normları temel hak normlarına nazaran önceliğe sahiptir. Diğer taraftan yetki normlarının temel haklar muvacehesinde yorumlanması mümkündür. Bu durum özellikle AB'nin çalışma usulleri hakkındaki anlaşmanın 19.maddesinde yer alan ayrımcılığın önlenmesine, AB'nin çalışma usulleri hakkındaki anlaşmanın 78.maddesinde yer alan ortak iltica politikasına ilişkin önlemler, AB'nin çalışma usulleri hakkındaki anlaşmanın 15.madde, 3.fıkrası muvacehesinde belgelere erişme yahut AB'nin çalışma usulleri hakkındaki anlaşmanın 228.madde, 4.fıkrasında düzenlenen Ombudsman müessesesine ilişkin temel hakların icrasına ilişkin yetkiler bakımından geçerlidir. AB anlaşmasının 5.madde, 3.fıkrasında düzenlenen subsidiarite prensibinin sınırlanması Temel Haklar Şartının 51.madde, 1.fıkrasında açık olarak öngörüldüğü üzere kabul edilmemektedir. Bu şekilde bu prensibe istinat eden yetki sınırlamaları Birlik tarafından garanti altına alınmıştır. Yine, Temel Haklar Şartının 51.madde, 2.fıkrasının açıkça öngördüğü üzere organların yetki ve görevleri, birim ve mercilerin birbirleriyle ilişkisi bağlamında anlaşmalarda öngörülen düzenlemelerin değiştirilmesi mümkün değildir.

Yetkilerin saklı tutulması temel haklardan doğan temel hak mükellefiyetlerinin tasarruf olanağını sınırladığı alanlarda daha az önem taşımaktadır. Hareketsizlik için yetki dayanağına ihtiyaç yoktur. Yetkinin saklı tutulması, temel haklara istinaden tasarruf mükellefiyetinin istihraç edildiği durumlarda buna karşılık önem taşımaktadır. Şartın yorumunda

12 Thomas v. Danwitz, *Tragweite und Auslegung der Rechte und Grundsätze (Abs.1-3)*, bkzn.: Tettinger/Stern (Hrsg.), **Europäische Grundrechte-Charta**, 2006, Art.5.2, Rn.45

13 Wolfram Cremer, *Grundrechtsverpflichtete und Grundrechtsdimensionen nach der Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, **EuGRZ 2011**, s.545,547

dikkate alınması gereken Şart dibacesi Temel Haklar Şartının uygulanması bağlamında (51.md, 2.fık.) temel hakların geliştirilmesini vurgulamaktadır¹⁴.

II. SEKUNDER HUKUKUN VE ÜÇÜNCÜL HUKUKUN ÖNCELİĞİ - TEMEL HAKLARIN İHLÂL EDİLMESİNİN SONUÇLARI

Temel haklar primer hukukun bir parçası olarak sekonder hukuka nazaran önceliğe sahiptir. İnsan haklarının korunması AB anlaşması 2.maddesine göre Birliğin temel değerlerinden biridir. Bunun sonucu olarak insan haklarıyla bağdaşmayan hiçbir önlem Birlik hukukuna uygun kabul edilemez¹⁵. Temel hakları ihlâl eden sekonder hukuk normları geçersiz ilân edilecektir. Sadece eşitliğe ilişkin temel haklar ve usule ilişkin temel haklar bakımından bazı sınırlamalar bulunmaktadır¹⁶. Sekonder hukukun verdiği yetkiye istinat eden hukuki tasarruflar bakımından farklı bir durum söz konusu değildir.

Sekunder yahut üçüncül hukuk normlarının Temel Haklar Şartını ihlâl etmesi sonucu doğacak geçersizliğin sonuçları AB Divanının içtihatında dile getirilmiştir. Schecke davasında Divan dava konusu tüzüğü kişisel verilerin kısmen açıklaması nedeni ile (Temel Haklar Şartının 7.maddesinde temin edilen özel hayata saygıya ilişkin temel hakkın ve yine Şartın 8.maddesinde temin edilen verilerin korunmasına ilişkin hakkın ihlâli) geçersiz ilân etmiştir¹⁷. Sekunder hukukun geçersizliğini önlemek için sekunder hukukun mümkün olduğu nispette temel haklara uygun yorumlanması gerekmektedir¹⁸. Uygulamada ağırlığı olan bu yaklaşıma sekunder hukukun primer hukuka uygun yorumu esas olmaktadır. Temel hakların sekunder hukuk üzerinde sahip olduğu bu tür etki Divanın ve diğer mahkemelerin içtihatında temel hak ihlâlleri nedeniyle sekunder hukukun geçersiz ilân edilmesine nazaran daha sık görülmektedir. Bu uygulamanın bir örneği olan Ordre de barreaux davasında primer hukuka uygun yorum temel haklar bağlamında kabul edilmiştir¹⁹.

III. TEMEL HAKLARA AYKIRILIĞIN TESPİTİ

Bir hukuki tasarrufun primer hukuku ihlâl etmesi nedeniyle geçersizliğin tespiti sadece Divanın yetki alanındadır. Birlik hukukunun mütecanis yorumuna ve uygulanmasına matuf olarak her ulusal mahke-

14 Charta-Erläuterungen, bknz. ABl.EU 2007, C-303/32

15 EuGH, Rs. C-112/00 (Schmidberger), Slg.2003, I-5659, Rn.73; EuGH, Rs. C-25/02 (Rinke), Slg.2003, I.8349, Rn.26; Rs. C-402/05 (Kadi), Slg.2008, I-6513, Rn.41

16 bknz.: Hans Dieter Jarass, **Charta der Grundrechte der Europäischen Union**, 2010, Rn.4

17 EuGH, Rs. C-92/09 (Schecke), Slg.2010, I-11063, Rn.89

18 EuGH, Rs. C-465/00 (Österreich-Rundfunk), Slg.2003, I-5014, Rn.68; Rs. C-101/01 (Lindquist), Slg.2003, I-12971, Rn.87; Rs. C-305/05 (Ordre des barreaux), Slg.2007, I-5305, Rn.28

19 EuGH, Rs. C-305/05 (Ordre des barreaux), Slg.2007, I-5305, Rn.28 vd.

me sekonder yahut üçüncül hukukun primer hukuka uygululuğu bakımından tereddüte düşmesi durumunda AB'nin çalışma usulleri hakkındaki anlaşmanın 267.madde, 1.fıkrasına göre önkarar başvurusu yapma olanağına sahiptir²⁰. AB Divanının geçersizlik kararı vermesine kadar ulusal mahkemelerin temel hak ihlâline rağmen söz konusu sekonder hukuk tasarrufunu geçerli kabul etme yükümlüğü bulunmaktadır. Sadece ağır ve açık temel hak ihlâllerinde istisnai olarak tasarrufun hukuken uygulanmaması mümkündür²¹. Bunun ötesinde ihtiyati tedbir olarak aynı paralelde önkarar prosedürü işletildiği takdirde istisnai olarak sekonder hukuk uygulama dışı bırakılabilir.

Temel hakların sekonder hukuka nazaran önceliğine rağmen temel hakların yorumu ve somutlaştırılması bağlamında sekonder hukukun benzer kurallarının dikkate alınması olasılığı bulunmaktadır²². Bu durum özellikle sekonder hukuk seviyesinde mukayese edilebilir haklar veren ve ilgili temel hakkın somutlaştırılması olarak anlaşılabilen düzenlemeler bakımından geçerlidir. Bu tür düzenlemeler birçok temel haklar bakımından mevcuttur. Bu yöntemin gelecekte yapılacak sekonder hukuk düzenlemelerinin hareket alanını orantısız şekilde daraltmamak için özenli bir şekilde uygulanması gerekmektedir. Diğer taraftan sekonder hukukun temel haklara uygun yorumu mükellefiyetinin kabul edilmemesinin, temel hakların primer hukuk karakterinin ihlâli sonucunu doğuracağına gözdardı edilmemesi gerekmektedir.

Temel haklar ve onu somutlaştıran Sekonder hukukun temel haklarla ilişkisi problemler doğurmaktadır. İç pazarda temel özgürlükler alanında kısmen kabul edildiği üzere münferiden de olsa, *lex specialis* olarak sekonder hukukun önceliğinden söz edenler bulunmaktadır²³. Ancak *lex-specialis* kuralı sadece aynı hiyerarşiye sahip normlar arasında geçerlidir. Bu nedenle somutlaştırıcı sekonder hukukun özel niteliğinden söz edilemez. Bu nedenle sekonder hukukun uygulanma önceliğinden söz edilmemesi daha doğru gözükmetedir. AB Divanı da temel özgürlükler alanında, Birlik seviyesinde uyumlaştırılması tamamlanmış bir alanda alınan ulusal önlemlerin primer hukuka göre değil, uyumlaştırma önlemlerinin hükümleri ışığında değerlendirilmesini kabul etmektedir²⁴. Bu yaklaşımın temel haklar ve somutlaştırıcı sekonder hukuk ilişkisine uyar-

20 EuGH, Rs. C-314/85 (Foto Frost), Slg.1987, 4199, Rn.20; Rs. C-461/03 (Gaston Schul Douane), Slg.2005, I-10513, Rn.17,22

21 bkzn.: Roland Winkler, *Die Grundrechte der EU*, 2006, s.341 vd.

22 Vassilios Skouris, *Methoden der Grundrechtsgewinnung in der EU*, bkzn.: D.Merten/H.J.Papier (Hrsg.), *Handbuch der Grundrechte*, Bd.VI/1, 2010,§ 157, Rn.24

23 Thorsten Kingreen, bkzn.: C.Calliess/T.Ruffert (Hrsg.), *EUV/AEUUV*, 4.Aufl. 2011, Art.34-36 AEUUV, Rn.18

24 krst.: Rs. C-210/03 (Swedish Match), Slg.2004, I-11893, Rn.81; Rs. C-421/04 (Concord), Slg.2006, I-2303, Rn.20

lanması gerekmektedir. Temel haklar ve somutlaştırıcı sekonder hukuk ilişkisi çerçevesinde sekonder hukukun genel olarak uygulanma önceliğinin kabul edilmesi ikna edici gözükmemektedir. AB Divanı sekonder hukukun sadece tamamlanmış bir düzenleme içermesi durumu için saptama yapmıştır. Bu durum temel haklar alanında oldukça istisnaidir. Divanın önkarar prosedürüne ilişkin olması nedeniyle ulusal mahkemelerin yükümlülüklerine ait ifadesi ise daha kapsamlıdır. Bununla beraber Divan tamamlanmış bir sekonder hukuk düzenlemesini de temel hak ihlâli nedeniyle iptal edebilir. Ayrıca sekonder hukukun öncelikli uygulanması sekonder hukukun primer hukuk nitelikli temel haklara uygun yorumu gerekliliğine uygun düşmemektedir. Aynı paralelde sekonder hukukun temel haklara aykırılığını ortaya koymak için açılan önkarar davalarının da caiz olmaması gerekmektedir. Diğer bir soru, sekonder ve üçüncül hukukun temel hak ihlâllerini kimin bağlayıcı olarak saptayabileceği bağlamında doğmaktadır. Bu tür bir saptama yetkisi sadece AB Divanına aittir. Divanın meseleye müdahil olması somutlaştırıcı sekonder hukukun tamamlanmamış olması durumunda şüphesiz gerekli değildir²⁵. Böyle bir durumda ulusal mahkemelerin ve mercilerin de doğrudan ilgili temel hakka istinat etmesi mümkündür. Buna ilave olarak hakların korunmasına matuf ihtiyati tedbir alanında istisnalar gündeme gelebilir.

A. Ulusal Hukukun Önceliği

AB temel hakları AB hukukunun bir parçası olarak ulusal hukuka nazaran önceliğe sahiptir. Ulusal hukukun doğrudan geçerli AB hukukunu ihlâl etmesi durumunda olduğu gibi AB temel haklarını ihlâl eden ulusal hukuk da uygulanamaz²⁶. Bu durumu herşeyden önce ulusal mahkemeler ve merciler dikkate alacaktır. AB Temel haklarının önceliği ulusal anayasa hukuku için de geçerlidir²⁷. Gerektiği takdirde ulusal hukuk AB temel haklarına uygun yorumlanacaktır²⁸. Bu şekilde ulusal hukukun AB hukukuna uygun yorumu için kabul edilen kurallar geçerli olacaktır²⁹. Örneğin malların serbest dolaşımını engelleyen ulusal bir düzenlemenin, Familiapress davasına esas olan yaklaşıma göre, düşünce özgürlüğü ile bağdaşır şekilde yorumlanması gerekmektedir³⁰. Temel Haklar Şartının

25 EuGH, Rs. C-120/95 (Decker), Slg.1998, I-1831, Rn.26 vd.; Rs. C-158/96 (Kohll), Slg.1998, I-1931, Rn.24 vd.

26 bkz.: Hans Dieter Jarass/Sasa Beljin, *Die Bedeutung von Vorrang und Durchführung des EG Rechts für die nationale Rechtsetzung und Rechtsanwendung*, NVwZ 2004, s.1,4 vd.

27 Werner Schaller, *Die EU-Mitgliedstaaten als Verpflichtungsadressaten der Gemeinschaftsgrundrechte*, 2003, s.145

28 krş.: Rs. C-62/90 (Kommission/Deutschland), Slg.1992, I-2275, Rn.23; EuGH, Rs. C-260/89 (Tiléorassi), Slg.1991, I-2925, Rn.43; Rs. C-465/00 (Österreichischer Rundfunk), Slg.2003, I-5014, Rn.80 vd.

29 EuGH, Rs. C-397/01 (Pgeiffer), Slg.2004, I-8835, Rn.114; Rs. C-105/03 (Pupino), Slg.2005, I-5282, Rn.43

30 EuGH, Rs. C-368/95 (Familiapress), Slg.1997, I-3689, rn.24

53.maddesi ulusal temel haklarla ilgili olarak bunun ötesinde özel bir düzenleme içermektedir. Diğer taraftan ulusal düzenlemelerin de AB temel haklarını sınırlaması mümkündür. Temel haklar üye devletleri bağladıkları nispette üye devletler temel hak sınırlamaları yapma konusunda yetkilidir. Bunun koşulu ilgili temel hakkın sınırlama yapmaya izin vermesi ve AB hukukunda bunu engelleyecek bir düzenlemenin olmamasıdır³¹. Açık şekilde münferit ulusal kanunlara yahut hukuk kurallarına, geleneklere atıfta bulunan temel haklara ilişkin ulusal düzenlemeler bu çerçevede Temel Haklar Şartının 52.madde, 6.fıkra muvacehesinde özel bir anlama sahiptir.

B. Ulusal Temel Haklar

Anayasal gelenekler ve ulusal temel haklar üye devletlerde ortak oldukları nispette Temel Haklar Şartının 52.madde, 4.fıkrasına göre AB temel haklarının kaynağı olarak görülmektedir. Ulusal temel hakların AB temel haklarının kaynağını oluşturması ancak ulusal temel hakların tüm detaylarının ve temel haklara ilişkin ulusal içtihatının tümünün AB hukuku tarafından üstlenilmesi sonucunu doğurmamaktadır. Bu tablo AB temel hakları ve ulusal temel haklar arasında ayırım yapılmasına yol açmaktadır. Bu daha çok üye devletlerden birinin temel haklarının diğer üye devletlerin temel haklarına nazaran özellikler göstermesi ve bu nedenle de AB temel haklarının kaynağını oluşturmasının söz konusu olmadığı durumlar için geçerlidir; AB temel hakları ve ulusal temel haklar bu durumlarda farklı anlam ve kapsama sahip olmaktadır. Bunun sonucu olarak AB hukuku ve ulusal hukuk seviyesinde temel hakların yetkili mahkemeler tarafından somutlaştırılması ve icrası farklı şekilde cereyan edebilir. Bu durumlarda AB temel haklarının ulusal temel haklarla ilişkisi sorununun, diğer bir ifade ile AB temel haklarının ulusal temel haklarla kümülatif olarak uygulanıp uygulanamayacağını, AB temel hakları üzerinden ulusal temel hakların uygulama dışı bırakılıp bırakılmayacağını açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

Ortaya atılan sorunun AB temel haklarının uygulanma alanı ve ulusal temel hakların uygulanma alanının büyük ölçüde kesişmemesi nedeniyle sınırlı şekilde gündeme gelmesi olasılığının gözardı edilmemesi gerekmektedir. AB temel hakları öncelikle ulusal temel haklarla bağlı olmayan AB mercilerini bağlamaktadır³². AB hukuk tasarruflarının ihdası söz konusu olduğu nispette Birlik temel hak hukuku ulusal temel hak hukukuna

31 Hans Dieter Jarass, *Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, 2010, Art.52, Rn.28

32 EuGH, Rs. 41/79 (Testa), Slg.1980, 1979, Rn.4; Rs.97/87 (Dow Chemical), Slg.1989, 3165, Rn.7; Clemens Ladenburger, *Artikel 51 GRCh (Art.II-II VVE) Anwendungsbereich* bkzn.: P.J.Tettinger/K.Stern (Hrsg.), *Europäische Grundrechte-Charta*, 2006, Art.51, Rn.30; Ulrich Becker, bkzn.: J.Schwarze (Hrsg.), *EU-Kommentar*, 3.Aufl. 2012, Art.53, Rn.6

nazaran önceliğe sahiptir. Birlik tasarruflarının ulusal temel haklara tabî kılınmasının ayrıca Birliğin mütecanis olarak Birlik çerçevesinde tasarrufta bulunmasını tehlikeye sokabileceğinin de gözardı edilmemesi gerekmektedir. Temel Haklar Şartının 51.madde, 1.fıkrasına göre AB temel hakları üye devletleri ve onların mercilerini AB hukukunu icra ettikleri nispette bağlamaktadır. Bu gibi durumlarda üye devletler temel haklar dışında Birliğin emredici normları ile bağlı oldukları için ulusal temel haklar ya baştan itibaren uygulanmaz, ya da uyuşmazlık durumunda uygulama dışı bırakılır. Bu sonuç Birlik hukukunun önceliğinin gereğidir. Birlik hukukunun üye devletlere hareket alanı bıraktığı yahut verdiği durumlarda, diğer bir ifade ile Birlik hukuku tam ve mutlak bir bağlayıcılık öngörmediği takdirde ulusal temel haklar uygulanma olanağına sahiptir.

Temel Haklar Şartı ve ulusal temel haklar ilişkisinde Temel Haklar Şartının farklı yorumlara yol açan 53.maddesi önemli bir yere sahiptir. Bu hükümden Temel Haklar Şartında yer alan münferit temel hakların kapsamı konusunda bir sonuç çıkarılması doğru değildir. 53.madde sadece başka bir hukuk düzeninde temin edilen temel hakların, bu meyanda ulusal temel hakların Temel Haklar Şartı yanısıra uygulanabileceğini, diğer bir ifade ile ulusal temel hakların Temel Haklar Şartı tarafından uygulama dışı bırakılmadığını açıklığa kavuşturmaktadır. AB temel hakları ve ulusal temel haklar, ilgili üye devletin hukuku Alman hukuku örneğinde olduğu gibi öncelikle ulusal temel hakların uygulanmasını açıkça öngörmediği takdirde kümülatif uygulanacaktır³³. Temel Haklar Şartı ile ulusal temel hakların zayıflatılması kabul edilmemektedir³⁴. Vatandaşlar daha kapsamlı koruma sağlayan temel hakka istinat edebilir. Ulusal temel hakları uygulama dışı bırakan AB temel haklarının önceliği yaklaşımı Şartın 53.madde anlam ve amacına ters düşmektedir. AB hukukunun iç hukukta icrası çerçevesinde öncelikle AB temel haklarının dikkate alınması gerekli olmakla beraber, üye devletlere hareket alanının bırakıldığı nispette ulusal temel hakların uygulanması mümkündür.

AB temel hakları dışında kalan diğer AB hukukunun önceliğine şüphesiz riayet edilecektir. Ulusal temel haklar AB anlaşmasının, AB'nin çalışma usulleri hakkındaki anlaşmanın yahut sekonder hukukun, üçüncül hukukun hükümlerine ters düştüğü takdirde uygulanmaz. Ulusal temel hakların buna karşılık AB temel haklarının ve ulusal temel hakların paralel uygulanması gerekçesi ile AB hukukuna uygun yorumu AB hukuku tarafından öngörülmemektedir. Ancak ulusal temel hakların yorumu çerçevesinde ulusal hukuka istinaden AB temel haklarının dikkate alınması

33 bkz.: BVerfGE 113,273,300; 118,79/96

34 R.Streinz/W.Michl, bkz.: Streinz (Hrsg.) EUV/AEUV, 2.Aufl. 2012, Art.53, Rn.4

mümkündür³⁵. AB temel haklarının ve ulusal temel hakların kümülatif uygulanması temel hakların farklı muhataplarının bulunduğu durumlarda (basının haberleşme özgürlüğü ve kişilerin özel hayatının korunması örneklerinde olduğu gibi) zorluklar yaratmaktadır. Böyle bir durumda AB Divanının ve ulusal mahkemelerin temel hakları farklı değerlendirmesi halinde en kapsamlı korumayı sağlayan temel hakka istinat etme yaklaşımı sınırlanmakta ve AB temel hakları öncelikten istifade etmektedir³⁶. Uyuşmazlığın şüphesiz temel hakların uyumlu yorumu ile önlenmesi mümkündür. Paralel olarak geçerli temel hakların icrası ilgili temel hak için öngörülen prosedüre göre gerçekleşir. Bu nedenle AB Divanı önünde ulusal temel hakka istinat edilemez. Ulusal mahkemelerde buna karşılık kural olarak gerek AB temel haklarına, gerekse ulusal temel haklara istinat edilebilir. Anayasa şikayeti gibi özel prosedürler bu çerçevede istisna oluşturmaktadır.

C. Uluslararası Hukukun Önceliği

Temel Haklar Şartının 51.madde, 1.fıkrası muvacehesinde uluslararası örgütler AB Temel Haklar Şartına istinaden yükümlülük altına giremez. Buna karşılık AB ve AB üyesi devletler Birlik hukukunun icrası çerçevesinde uluslararası yükümlülüklerinden kurtulamaz. AB hukuku ve uluslararası hukuk ilişkisi AB Divanının Kadı davasında verdiği karara kadar oldukça tartışmalı bir konu olarak mütalâa edilmiştir. AB İlk Derece Mahkemesi bu davada uluslararası hukukun AB haklarına nazaran önceliğinden hareket etmiştir³⁷. AB Divanı buna karşılık temel hakların Birlik bakımından önemini vurgulamıştır. Divan temel hakların diğer primer hukuk normları gibi, uluslararası anlaşma Birlik tarafından yapılmış olsa dahi, uluslararası anlaşmalara nazaran önceliğe sahip olduğunu, bu anlaşmaların AB'nin çalışma usuller hakkındaki anlaşmanın 216.madde, 2.fıkrasının mefhum-u muhalifinden istihraç edileceği üzere sadece sekonder hukuka nazaran önceliğe sahip olduğunu karara bağlamıştır³⁸. Uluslararası anlaşmalardan doğan yükümlülüklerin bunun sonucu olarak temel haklar ışığında değerlendirilmesi gerekmektedir. AB'nin çalışma usulleri hakkındaki anlaşmanın 351.maddesinde eski anlaşmalarla ilgili özel düzenlemede yer alan saptamada Birlik bakımından bu çerçevede doğacak sorumluluktan bağımsız olarak bir değişiklik öngörülmemiştir. Divanın saptamasına göre çalışma usulleri hakkındaki anlaşmanın 351.maddesi temel hakların da dahil olduğu Birlik hukuk düzeninin dayanaklarını teh-

35 Hans Dieter Jarass, *Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, 2010, Art.51, Rn.23

36 Christoph Grabenwarter, *Die Charta der Grundrechte für die Europäische Union*, DVBI 2001, s.1,11; Christoph Grabenwarter, *Auf dem Weg in die Grundrechtsgemeinschaft*, EuGRZ 2004, s.563,566

37 EUG, Rs. T-315/01 (Kadı), Slg.2005, II-3649, Rn.190

38 EuGH, Rs. C-402/05 (Kadı), Slg.2008, I-6513, Rn.308

likeye sokamaz. Divan bu değerlendirme sonucu olarak Kadı davasında Güvenlik Konseyinin bağlayıcı kararını icra eden AB tasarrufunu mülkiyet hakkı muvacehesinde denetlemiştir. Divanın kararına göre uluslararası yükümlülüklerin yorumu ve uygulanması çerçevesinde AB temel haklarının dikkate alınması gerekmektedir. Bu durum temel hak sınırlamalarının değerlendirilmesi için de geçerlidir. Uluslararası yükümlülükler ancak AB temel hakları bakımından caiz olan sınırlamalar getirebilir.

AB temel haklarının uluslararası hukukla, özellikle uluslararası anlaşmalarda yer alan temel haklarla ve insan hakları ile ilişki bakımından AB temel hakları ve ulusal temel haklar arasındaki ilişki için geçerli esaslar söz konusudur. Temel Haklar Şartının 53.maddesine göre uluslararası hukukta, uluslararası anlaşmalarda yer alan temel haklar – insan hakları geçerliliklerini koruyacaktır. Uluslararası hukukta yer alan temel haklar ve AB Temel Haklar Şartı en kapsamlı korumayı sağlayan temel hakka istinat etmeyi mümkün kılacak şekilde kümülatif uygulanacaktır. Uluslararası hukukta yer alan temel haklar bununla beraber şüphesiz AB temel haklarının bir parçası haline gelmemektedir. Diğer bir ifade ile AB temel hakları uluslararası hukukta yer alan temel haklarla genişletilmiş olmaktadır³⁹.

IV. AVRUPA İNSAN HAK VE ÖZGÜRLÜKLERİ KONVANSİYONU

Uluslararası hukuk seviyesinde yapılan saptama uluslararası hukuk alanında temel haklar bakımından özel önemi bulunan Avrupa İnsan Hak ve Özgürlükleri Konvansiyonu için de geçerlidir. Aynı durum AİHK'na ek tüm üye devletler için bağlayıcı olan protokollerde yer alan temel haklar için geçerlidir. Konvansiyonda öngörülen temel hak ve özgürlükler Konvansiyon devletleri tarafından uygulama esnasında Temel Haklar Şartının 53.maddesi muvacehesinde hiçbir şekilde AB temel hakları ile daraltılamaz. AB temel hakları ve konvansiyonun öngördüğü temel haklar ilgili organlar tarafından ve ilgili prosedür üzerinden yanyana uygulanır. Bu şekilde AB'nin çalışma usulleri hakkındaki sözleşmenin 351. maddesinde yer alan düzenleme dikkate alınmış olmaktadır. AB Divanı bu yaklaşıma uygun olarak Murat Derici davasında aile yaşamına saygıya ilişkin temel hak alanında getirilen sınırlamalar bakımından AİHK ile paralel koruma sağlayan Temel Haklar Şartının 51.madde, 1.fıkrasının dikkate alınacağını karara bağlamıştır⁴⁰. AB Adalet Divanının ve AİHM'nin kesişen temel haklar bakımından farklı değerlendirmeler yapması durumunda AB temel haklarının ve AİHK'da yer alan temel hakların kümülatif

39 Sebastian M.Heselhaus, bkz.: S.Heselhaus/C.Nowak (Hrsg.), *Handbuch der Europäischen Grundrechte*, 2006, §2 IV, Rn.57

40 EuGH, Urteil, 15.11.2011, Rs. C-256/11 (Murat Derici), Rn.72 vd.

uygulanması zorluklara neden olmaktadır. AB Adalet Divanının şimdiye dek olduğu gibi AİHM'nin içtihatlarına uygun karar vermesi böyle bir problemin doğmasını engelleyecektir.

V. AİHK'NUN AB TEMEL HAKLAR ŞARTININ YORUMUNU ET-KİLEMESİ

Temel Haklar Şartının 52.madde, 3.fıkra, 1.cümlesinde Temel Haklar Şartında yer alan temel hakların Konvansiyonda yer alan benzer temel haklarla aynı anlam ve kapsama sahip olduğu öngörülmektedir. Bu nedenle AİHK'nun teminatları ile kesişen AB temel hakları bakımından Konvansiyonun özel bir önemi bulunmaktadır⁴¹.

Konvansiyon AB temel hakları bakımından özellikle temel hakların sınırlanması bakımından önem taşımaktadır. Temel Haklar Şartı temel hakların sınırlanmasına ilişkin olarak 52.maddesinde genel bir düzenleme içermektedir. AİHK muayyen bir temel hak için özel bir sınırlama içermediği veya herhangi bir sınırlamaya izin vermediği takdirde, Temel Haklar Şartının 52.madde, 3.fıkra, 1.cümlesine göre genel düzenleme Şart bakımından da geçerli olacaktır. Temel Haklar Şartının 52.madde, 3.fıkra, 1.cümlesi bununla beraber Şartın temel haklarının kesişen alanlarda herhalukârda Konvansiyon temel hakları gibi yorumlanacağı anlamını taşımamaktadır. Temel Haklar Şartı'nın 52.madde, 3.fıkra, 2.cümlesinde yer alan düzenleme Şartta yer alan temel hakların Konvansiyona nazaran daha kapsamlı teminat sağlamasını caiz kabul etmektedir. Bu durum AB temel haklarının koruma alanı yahut sınırlama olasılıkları itibariyle temel hak muhataplarının lehine olarak Konvansiyonun teminatlarının ötesine gidebileceğini göstermektedir. Bu şekilde AB temel haklarının önemli ölçüde Konvansiyonda yer alan temel haklardan sapması mümkündür. Buna ilave olarak Konvansiyonda yer alan muayyen temel haklar Konvansiyondaki mevcut boşluklar nedeniyle geniş yorumlanabilir. Konvansiyondaki bu tür boşluklar çerçevesinde Temel Haklar Şartı kendine özgü temel hakları içerdiği nispete, AB temel haklarının geniş yorumlanması gereksinimi ortadan kalkmaktadır⁴². Örneğin Konvansiyonda meslek sahibi olma ve işletmelerin faaliyetleri ile ilgili bir temel hakkın olmaması nedeniyle, AİHM'nin işletmelerin faaliyetlerini kimi boyutları itibariyle mülkiyet hakkı bağlamında mütalâa eden yorumu AB Temel Haklar Şartında bu çerçevede teminat sağlayan özel bir AB temel hakkının bulunması nedeniyle, AB temel hakkının yorumunda geçerli olmamaktadır.

41 EuGH, Rs. C-94/00 (Roquette), Slg.2002, I-9011, Rn.23; EuGH, Rs. C-71/02 (Karner), Slg.2004, I-3025, Rn.48; Rs. C-394/07 (Gambazzi), Slg.2009, I-2563, Rn.28; Rs. C-402/05 (Kadı), Slg.2008, I-6351, Rn.282

42 Peter Szczechalla, bkz.: S.Heselhaus/C.Nowak (Hrsg.), *Handbuch der Europäischen Grundrechte*, 2006, §2 III, Rn.35

Şüphesiz AİHM'nin bu çerçevedeki ilgili kararlarının dikkate alınması gerekmektedir.

Temel Haklar Şartında yer alan temel haklarla Konvansiyonda yer alan temel hakların belli ölçüde birbirine ters düşmesi mümkündür. Sonuç olarak ancak Temel Haklar Şartının 52.madde, 3.fıkrasında öngörülen hükmün mefhum-u muhalifinden istihraç edildiği üzere Temel Haklar Şartında öngörülen teminat Konvansiyonun gerisinde kalmaz⁴³. Şartın dibacesinde ifade edildiği üzere Şart ile temin edilen koruma hiçbir zaman AİHK ile sağlanan teminattan daha az kapsamlı olamaz (Temel Haklar Şartı'nın dibacesi için bkz.: ABl. EU 2007 C-303/33). AİHK'nun ek protokolleri bakımından da söz konusu protokoller Konvansiyon tarafı tüm devletler tarafından onaylandığı nispette aynı sonuçlar geçerlidir.

AB temel haklarına AİHK'nun esas alınması yaklaşımı AİHM içtihatı bakımından da geçerlidir. Şartın yürürlüğe girmesi öncesinde de AİHM içtihatı AB temel hakları için dikkate alınmıştır⁴⁴. Temel hakların asgari özünün temini çerçevesinde Şartın 52.madde, 3.fıkra, 1.cümlesi muvacehesinde Şartın yürürlüğe girmesi ertesi AİHM'nin içtihatı esas alınmaktadır⁴⁵. Bu yaklaşım temel hakların dinamik yorumuna ve bunun sonucu olarak temel hak teminatının güçlenmesine matuf olduğu nispette desteklenmektedir. AB temel haklarının yorumunda nihai merci olarak AB Divanı yetkilidir. Temel Haklar Şartının dibacesinde temel haklar alanında Divan kararlarına AİHK'nun ve AİHM içtihatının esas alınmasının AB Divanının bağımsızlığına zarar vermediği vurgulanmıştır (bkz.: Charta Erläuterungen, ABl.EU 2007, C 303/33).

AB anlaşmasının 6.madde, 2.fıkrası muvacehesinde AİHK'na AB'nin katılması AB temel hakları üzerinde önemli etkiler doğuracaktır. Konvansiyon bu katılma ertesinde Birlik tarafından taraf olunan diğer uluslararası anlaşmalar gibi Birlik hukukunun ayrılmaz bir parçası olacaktır⁴⁶; diğer bir ifade ile AİHK Birlik hukukunun kaynağı olacaktır; diğer Birlik hukuku kaynakları gibi muamele görece ve icra edilecektir. Şüphesiz bu çerçevede AB'nin çalışma usulleri hakkındaki anlaşmanın 216.madde, 2.fıkrasından doğan mükellefiyetin sadece Konvansiyonun sekonder ve üçüncül hukuka nazaran önceliğine matuf olduğunun, buna karşılık Birlik primer hukukunun önceliğinin korunduğunun gözardı edilmemesi

43 Kolja Naumann, *Art.52, Abs.3 GRC zwischen Kohärenz des europäischen Grundrechtsschutzes und Autonomie des Unionsrechts*, **EuR 2008**, Heft 3, s.427 vd.

44 EuGH, Rs. C-94/00 (Roquette), Slg.2002, I-9011, Rn.29

45 EuGH, Rs. C-400/10 (McB), Slg.2010, I-8965, Rn.53; Rs. C-279/09 (DEB), Slg.2010, I-13849, Rn.35

46 Walter Obwexer, *Der Beitritt der EU zur EMRK: Rechtsgrundlagen, Rechtsfragen und Rechtsfolgen*, **EuR 2012**, Heft 2, s.123 vd.

gerekmektedir⁴⁷. AB'nin Konvansiyona katılımı ile Konvansiyondan doğan uluslararası hukuk yükümlülüklerinin AB hukuk kaynakları çerçevesinde AB hukukunda bir ara hiyerarşi elde etmesi ötesinde AB temel haklarına Şartın 52.madde, 3.fıkrası muvacehesinde AİHK'nun esas alınması AİHK'na AB hukukunda gerçek bir hukuk kaynağına benzer bir nitelik kazandırmaktadır. AİHK'na katılım ile doğacak uluslararası hukuk yükümlülüklerinin primer hukuk karakterine sahip olması bununla beraber taraf olunan diğer uluslararası anlaşmalardan doğan yükümlülüklerden farklı olarak Konvansiyonun primer hukuka nazaran önceliğine yol açmayacaktır. Bu tablo AİHK'na ilişkin olarak Birlik hukuku yükümlülüğünden söz edilmesi sonucunu doğuracaktır.

SONUÇ

Birlik hukukunun temel taşı oluşturulan AB temel hakları diğer tüm hukuk düzenlerine, bu meyanda uluslararası hukuk düzenine nazaran önceliğe sahiptir. Sadece primer hukukun diğer normları ile ilişki çerçevesinde AB temel hakları ve primer hukuk normları arasında makul bir denge kurma amacına matuf olarak belli kuralların geçerli olacağı eşit bir hiyerarşi kabul edilmiştir. Bunun ötesinde somutlaştırıcı sekonder hukukun (karar yetkisi AB Divanına ait olmakla beraber) genel olarak uygulama önceliği reddedilmektedir. Diğer temel hak teminatları bağlamında temel hak muhatabı bakımından kapsamlı temel hak teminatı getiren düzenlemeye istinat edilmesi kuralı geçerlidir. AB anlaşmasının 2.maddesinde AB'nin istinat ettiği değerler arasında öncelikle temel hakların öngörülmesi AB hukukunda temel hakların belirleyici bir yere sahip olmasının en önemli nedeni olarak kabul edilmektedir.

47 Krş.: EuGH, Gutachten, 08.03.2011, Gutachten 1/09 (Patentrecht), Rn. 47 vd.

BİBLİYOGRAFYA

- Christopf Grabenwarter Auf dem Weg in die
Grundrechtsgemeinschaft,
EuGRZ 2004
- Christopf Grabenwarter Die Charta der Grundrechte
für die Europäische Union,
DVB1 2001
- Clemens Ladenburger Artikel 51 GRCh
(Art.II-II VVE)
Anwendungsbereich
bknz.: P.J.Tettinger/K.Stern
(Hrsg.), **Europäische
Grundrechte-Charta, 2006,**
Art.51, Rn.30;
- Christian Calliess/
T.Ruffert EUV/AEUV, 4.Aufl. 2011,
Art.34-36 AEUV, Rn.18
- Eberhard Grabitz/ Meinhard Hilf/
Martin Nettesheim **Das Recht der Europäischen
Union**, Stand: April 2012,
Art.6 EUV, Rn.28
- Eckhard Pache Begriff, Geltungsgrund und
Rang der Grundrechte,
bknz.: Sebastian
Haselhaus/Carsten Nowak
(Hrsg.), **Handbuch der**

- Hans Dieter Jarass
- Europäischen Grundrechte, 2006, §4, Rn.120).**
- Hans Dieter Jarass/Sasa Beljin
- Charta der Grundrechte der Europäischen Union, 2010, Art.51,52, Rn.23,28**
- Hans Dieter Jarass/Sasa Beljin
- Die Bedeutung von Vorrang und Durchführung des EG Rechts für die nationale Rechtsetzung und Rechtsanwendung, **NVwZ 2004**
- Hans Werner Rengeling/
Kolja Naumann
- Grundrechte in der EU, 2004, §3, Rn.255 Art.52, Abs.3 GRC zwischen Kohärenz des europäischen Grundrechtsschutzes und Autonomie des Unionsrechts, **EuR 2008, Heft 3**
- Jürgen Schwarze
- EU-Kommentar, 3.Aufl. 2012, Art.53, Rn.6
- Roland Winkler
- Die Grundrechte der EU, 2006**
- Rudolf Streinz,
- Europarecht, 9.Aufl. 2012,**

- Rn.560
- Sebastian Heselhaus/
Handbuch der Europäischen Grundrechte, 2006,
- Carsten Nowak
§2 III,IV, Rn.35,57
- Thomas v. Danwitz
Tragweite und Auslegung der Rechte und Grundsätze (Abs.1-3), bknz.: Tettinger/Stern (Hrsg.), **Europäische Grundrechte-Charta, 2006, Art.5.2, Rn.45**
- Vassilios Skouris
Methoden der Grundrechtsgewinnung in der EU, bknz.: D.Merten/H.J.Papier (Hrsg.), **Handbuch der Grundrechte, Bd.VI/I, 2010,§ 157, Rn.24**
- Werner Schaller
Die EU-Mitgliedstaaten als Verpflichtungsadressaten der Gemeinschaftsgrundrechte, 2003
- Vassilios Skouris
Das Verhältnis von

Grundfreiheiten und
Grundrechten im
europäischen
Gemeinschafts-recht, **DÖV**
2006

Walter Obwexer

Der Beitritt der EU zur
EMRK: Rechtsgrundlagen,
Rechtsfragen und
Rechtsfolgen, **EuR 2012**,
Heft 2

Wolfram Cremer

Grundrechtsverpflichtete
und Grundrechts-
dimensionen nach der
Charta der Grundrechte der
Europäischen Union,
EuGRZ 2011